

של מי הארץ הזאת?

מסע לניסוח אמנה יהודית-ערבית בישראל

עורך

עוזי בנימין

המכון הישראלי לדמוקרטיה

משבר

מרדכי קרמניצר: "עליו לשקול אם אני תומך במסמך בלי הפסקה הראשונה, המדגישה את היותה של ישראל מדינה יהודית. אינני רואה משמעות לעבודתנו בלי אמירה מפורשת זו. בוודאי אינני רואה את עצמי מתאים להמשיך לנהל את העניינים מצד היהודים. צריך למצוא מישהו שיחליף אותי".

עאדל מנאע: "אנו מתפשרים פשרה היסטורית גדולה בהסכימו שהגבול בין מדינת ישראל לבין המדינה הפלסטינית, אם תקום, יהיה גבול '67; לחיות כמיעוט לאומי פלסטיני בתוך מדינת ישראל, המגדירה את עצמה כמדינה יהודית, זו פשרה היסטורית גדולה ומכאיבה".

בהמשך הדיון, בשישה בדצמבר 2000, יצא **מרדכי קרמניצר** להגן על הסעיף הראשון בטיוטת המסמך המסכם, המדגיש את הלגיטימיות שבהגדרת ישראל את עצמה כמדינה יהודית:

"יש מידה מסוימת של אי־הבנה של הפסקה הזאת. לא נכון להציג את הפסקה כמציינת רק עובדות, כי יש בה גם אמירה נורמטיבית. הביטוי 'ניתן להצדקה' הוא ברמה נורמטיבית. ציון עובדות גרידא, אין לו שום משמעות, ואילו בפסקה יש ציון, אם כי בלשון רפה, של לגיטימציה. לא כתוב במסמך שהמדינה תמשיך להיות מדינה יהודית. להפך, המסמך בכללותו פותח לגיטימיות לשינוי, והוא מתנה את הלגיטימיות הקיימת בתמיכת הרוב".

"דייב קרצ'מר דיבר על העקרונות הדמוקרטיים, ובעצם אין בפסקה שום דבר שונה מאשר נגזרת של הזכות של הרוב לקבוע את הסמלים של המדינה ואת הכללים להתאזרחות וכו'. אלה מקובלים בהכרעות של רוב דמוקרטי תוך כדי שמירה על זכויות המיעוט. אני מסכים עם יצחק רייטר, שיכול להיות שצריך להדגיש שהאופי של המדינה כמדינה יהודית שימש בעבר בסיס לאפליה ולנישול, ושאסור שהוא יוסיף לשמש בסיס לאפליה. אך אין לציין אותו כבסיס לנישול, כי אין מה לנשל".

עאדל מנאע: "אתה תגלה שעוד יש".

האלה אספניולי: "יש. עדיין ממשיכים לנשל".

מרדכי קרמניצר: "למה הדבר קריטי בעיניי? משתי סיבות. הסיבה האחת היא מבחינת הרושם והשלכותיו המעשיות של המסמך בציבור; ללא אמירה מפורשת בדבר האופי היהודי של המדינה תינטל מן המסמך מרבית כוחו להשפיע, כי המסמך ייתפס בעיני רוב הציבור, בדיוק כמו שאומר סמי סמוחה, כרשימה של תביעות או דרישות שנועדו לחזק את הערבים על חשבון אופייה של ישראל כמדינה יהודית. אחזור על הדברים שאמרתי קודם לכן: כל עוד היהודים בישראל יחשבו שהערבים בישראל אינם מקבלים את הלגיטימיות של ישראל כמדינה יהודית, גם אלף מסמכים מסוג זה שאנו שוקדים עליו לא ישנו את היחס הבסיסי של היהודים לערביי ישראל. זאת, לדעתי, נקודת מפתח ליחס היהודים כלפי הערבים. אם הדבר אינו אפשרי, מבחינת הרושם והמהלכים המעשיים שלו לא עשינו דבר. אם הערבים מסרבים לתת זאת, שום מסמך לא ישנה את תמונת המציאות, וחבל על העבודה. מהי הסיבה השנייה? פשוט מאוד: אם נתון מסוים אינו לגיטימי, למשל היהודיות של המדינה, כי אז אין סיבה מוסרית (!) שלא לפעול נגדו גם תוך כדי הפרת החוק. משום כך הלגיטימיות היא מבחינתי מהותית."

"אני מבין שהקבוצה אינה מקבלת את הנקודה הזאת, ולכן צריך לחשוב מה הלאה. אם רוב החברים כאן מסכימים שייכתב מסמך ללא הדגשת ישראל כמדינה יהודית, ואם רוב היהודים כאן מוכנים לשנות את חוקי הבחירות ולבטל את מעמד המיוחד של המוסדות הלאומיים ואת שאר הרכיבים המשמעותיים במדינה, כי אז יש טעם להמשיך בעבודתנו המשותפת. יש לברר זאת. יש גם לברר אם היהודים המוכנים לוותר על סוגיית היהודיות, מסכימים לכל יתר ההצעות כאן. כדאי אפוא לברר בינינו לבין עצמנו את מידת ההסכמה לחלקים האחרים של המסמך."

"כשלעצמי, עליי לשקול אם אני תומך במסמך בלי הפסקה הראשונה, ואינני משוכנע שאני יכול לתמוך בכך, משום שאינני רואה משמעות לעבודתנו בלי אמירה מפורשת זו. בוודאי אינני רואה את עצמי מתאים להמשיך לנהל את העניינים מצד היהודים. צריך למצוא מישהו שיחליף אותי".

דוד קרצ'מר: "אתה יכול לקבל את הכיוון שאני מציע".

מרדכי קרמניצר: "לא. לומר שאין לגיטימיות ושאני מכבד זאת? אינני יכול לומר זאת, כי אינני מקבל זאת".

אליעזר דוך־חיא: "מה זו לגיטימיות? האם אתה מוכן שבמקום לגיטימיות ייכתב שכל אזרחי המדינה, יהודים וערבים, מקבלים את חוקי המדינה, מכירים בצורך לכבד את חוקי המדינה, לציית להם ולא לפעול בדרכי אלימות?"

קריאת ביניים: "זאת תביעה דמוקרטית של המדינה".

אליעזר דוך־חיא: "פירושו שהם מקבלים את קיומה של המדינה או שהם משלימים עמו".

רות גביון: "פירושו אינו שהם משלימים עם קיומה של המדינה. הבעיה המרכזית היא החינוך. מידה ניכרת של אוטונומיה בחינוך פירושה שהערבים במדינת ישראל יכולים לחנך את ילדיהם כמו שהיו רוצים לחנך אותם, כלומר שנישלו אותם, שעקרו אותם, שהרסו אותם, שהחריבו אותם; וכל זאת בבית הספר, בַּרשות המדינה, כחלק מן החינוך הממלכתי. לנוכח זאת, הגיבור, השהיד, הוא שיקום נגד האי־צדק המתמשך הזה".

עאדל מנאע: "לא, זה לא".

רות גביון: "למה לא? איפה אתה עוצר?"

עאדל מנאע: "תכף אענה לך".

יצחק רייטר: "בין הדוברים היהודים אין אחדות דעים, ובין הדוברים הערבים יש בדרך כלל הסכמה. אני חושב שהדבר מדבר בעד עצמו: חלק מן הדוברים היהודים מוכנים לחתום על מסמך מופחת, שאינני רואה בו טעם".

עאדל מנאע: "אני הרי הסכמתי לכך".

יצחק רייטר: "הנוסח הזה איננו מספק".

חאלד אברעסבה: "הוא הסכים לנוסח, ואני לא הסכמתי לו".

יצחק רייטר: "לא הייתי ער לניואנס הזה. אני מצטער. מוטה קרמניצר אמר דברים שרצייתי לומר, ולכן לא אחזור עליהם. אוסיף: לכאורה לא צריך מסמך. כולנו מסכימים

ישראל היא מדינה דמוקרטית, ושהיעד הוא לשמור על החוק, משום שאלה יסודות מוסדים של משטר דמוקרטי. לשם כך לא צריך היה לאסוף את כולנו לכתיבת מסמך. לכל היותר, אפשר היה לתמצת זאת במשפט אחד:

"ישראל היא מדינה דמוקרטית ומחויבת לשוויון אזרחי. והנה, העובדה היא שכן כתבנו מסמך, ובו ציון מפורש של העדפה מתקנת. אם ישראל היא מדינה דמוקרטית, מדוע צריך לכתוב מסמך הממליץ על העדפה מתקנת? מדוע צריך לדבר על פיצוי על אדמות שהופקעו ב'48'?"

לפי ניסוח זה, יש בעיה עם הדמוקרטיה הזאת. הרי אני יכול לשבת עם קבוצה אחרת ולדון על המשמעות של מדינה דמוקרטית ולחבר בחלק הזה של המשוואה מסמך יפה מאוד בדבר קידום והעמקה של הדמוקרטיזציה בחברה הישראלית. אבל כולנו ערים למציאותו של החלק השני של המשוואה, שזאת גם מדינה עם יעדים יהודיים ועם צורך חזק מאוד של הרוב היהודי להגדרה עצמית".

"לכן איננו יכולים להתעלם מדרך ההתקבלות של המסמך בציבור. לכתוב מסמך אקדמי הוא מעשה יפה מאוד, אבל בסופו של דבר היעד שלנו הוא חינוך ציבורי או דיון ציבורי, שכן בינינו אנו משכנעים את המשוכנעים. השאלה היא איך נוכל לשכנע את הציבור הרחב, בעיקר היהודי, לתמוך בצעדים המוצעים, ברפורמה המשמעותית הזאת, כאשר נותר בלבו הספק, במיוחד לאחר אירועי אוקטובר 2000, באשר להשלמת הערבים הישראלים עם המציאות? השלמה עם המציאות היא הכרה בכך שהמדינה יהודית, שיש בה רוב יהודי, שיש בה צורך להגדרה עצמית יהודית ושיש לתת לגיטימיות לכך. העדר לגיטימיות, משמעותו היא המשך החתרנות, ואולי אפילו מרי אזרחי. אירועי אוקטובר 2000 היו גילויים של מרי אזרחי מוגבל בהיקפו, במשכו ובמאפייניו, אבל הוא מרי אזרחי מובהק, והוא יכול לחזור ולהתפרץ. אם לא נשים סכר ברור, שהוא יותר מאשר שמירה על החוק, לא רק שלא נגיע למציאות שונה מהמציאות היום, אלא שנימצא במסלול התנגשות ידועה מראש".

"עבודתנו היא משימה קונסוציונלית, ניסיון להגיע לפשרה. יושבים יהודים וערבים ומנסים להגיע להסדר פשרה בין שתי הקהילות. בהסדר פשרה שני הצדדים צריכים להיות רגישים לצורכי הצד השני ולהתחשב בהם. מסמך חד-צדדי, כמו שהגדיר אותו סמי סמוחה, איננו פשרה".

"החברים הערבים אינם מבינים מה במוקד הדיון. במוקד הדיון לא עומדת דרישת החברים היהודים בצוות מן החברים הערבים להזדהות עם הציונות. אין מבקשים מכם להזדהות עם הציונות. מבקשים מכם להשלים עמה".

עאדל מנאע: "מה זו השלמה?"

יצחק רייטר: "השלמה היא הימנעות מחתירה לשנות את המציאות הפוליטית שלא באמצעות פעילות פוליטית".

סמי סמוחה: "השאלה עקרונית, ומוטה קרמניצר הציג אחת משתי הדעות כאן. אבהיר את עמדתי. אפילו תהיה הכרה של הערבים בלגיטימיות של המדינה כיהודית וכדמוקרטית, המסמך לא ישפיע כהוא זה על הציבור הרחב ועל האליטות הפוליטיות ולא יתקבל אצלם. אין לו סיכוי. שמעתי היום, כמו בשנתיים האחרונות, את החברים הערבים. אין שם סיכוי לקבל מהם לגיטימיות למדינה יהודית ודמוקרטית. יתרה מזו: שמעתי היום אמירות שאני מפרש אותן אפילו כדהלגיטימציה פעילה; כלומר לא רק שהערבים אינם מקבלים את הלגיטימיות של ישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית, אלא שהם גם נוקטים דהלגיטימציה של המדינה היהודית והדמוקרטית. משום כך אין לנו שום סיכוי לנסח מסמך קביל מבחינה ציבורית".

"משום שאין לנו סיכוי לכך, עלינו לקבל את עמדתו של מוטה קרמניצר, האומר שאין לכך ערך. לדעתי, לא צריך להתייחס ללגיטימיות, אלא להשמיט את הסממה הזאת. מדינת ישראל מוגדרת היום ופועלת כמדינה יהודית ודמוקרטית. יש מתיחות רבה בין שני הממדים הללו, וצריך לחתור לשיכוך המתחים והסתירות. הפחתת המתח תשפר את האיכות של המדינה, כי באופייה היהודי יש יותר מדי רכיבים מיותרים, פוגעים, לא מהותיים, מופרזים וחסרי הצדקה, גם מנקודת מבט ציונית. את אלה יש להסיר. עם זאת, יש הסכמה מקיר לקיר שצריך לחזק את אופייה הדמוקרטי של המדינה. לשון אחר: מצד אחד מסלקים רכיבים מיותרים באופייה היהודי של המדינה, ומצד שני מחזקים את אופייה הדמוקרטי ומקטינים את המתחים ואת הסתירות והופכים את המדינה לטובה יותר ממה שהיא היום. בכל מקרה, מהלך כפול וברזומני זה טוב ליהודים ולערבים. על כך אנו יכולים להסכים".

"איננו יכולים לשאוף ליותר מזה. בסופו של דבר, מה שמאחד אותנו איננו הציונות אלא האזרחות המשותפת, הצד הדמוקרטי, וזאת אנו חייבים לחזק".

"הצד היהודי, המפולג בדעותיו, יתכנס בינו לבינו ויגדיר במדויק מה הם הקווים האדומים שלו, כלומר מה הוא אינו מוכן בשום פנים ואופן לשנות. והצד הערבי, ובכן אני חושב שבירור פנימי כזה מיותר לחלוטין, כי הערבים מאוחדים ואחידים בדעותיהם. אתה אומר, חאלד אבו־עסבה, שההבדל בינך לבין עאדל מנאע הוא שעאדל קיבל את הפסקה הזאת, ואילו אתה התנגדת לה. לדעתי, אלה ניואנסים חסרי משמעות. הפסקה אינה תורמת למתן לגיטימיות של הערבים אורחי ישראל למדינה יהודית ודמוקרטית".

האלה אספניולי: "בתחילת דבריו ציין סמי סמוחה את האסימטרייה בין הצד היהודי לבין הצד הערבי, שכביכול הצד היהודי אמור לתת כל הזמן. נכון הוא שהמצב אסימטרי,

אבל זה משום שהמציאות אסימטרית. אנו המקופחים; אנו החיים באפליה. במצב זה, המקופח והמופלה הוא האמור לקבל, והמקפח והמפלה, כלומר הצד היהודי, הוא האמור לתת. אילו היה המצב אחר, אילו היינו שוויוניים, היית יכול לטעון זאת, אבל היות שאיננו שוויוניים מלכתחילה, אי־אפשר לטעון זאת.”

”דוד קרצ'מר העיר שהמנהיגים הערבים אינם מגנים תופעות אלימות. זו בעיה תקשורתית. במקרים רבים המנהיגים הערבים מגנים את תופעות האלימות. כך היה במקרה הלינץ' ברמאללה.”

יצחק רייטר: “לא לכך התכוונו. לא התכוונו לפיגועים”.

האלה אספניולי: “אם כך, על מה אתה מדבר?”

עאדל מנאע: “הוא מדבר על ואדי ערה”.

רות גביוון: “לומר שצריך לשבור ידיים ורגליים לשוטרים; להגיד שאמרת זאת ושזה בסדר”.

האלה אספניולי: “תלוי בקונטקסט שהדבר נאמר”.

רות גביוון: “זה לא תלוי בקונטקסט שהדבר נאמר”.

יצחק רייטר: “גם שרפת בנקים ורמזורים”.

האלה אספניולי: “היה גינוי לכך. כנראה אינכם שומעים את הדברים. אני אומרת לך שהיה גינוי”.

”הדיון כאן התפתח לשני כיוונים. מה פירוש ‘השלמה עם האופי היהודי’? ומה פירוש ‘חתיירה לשנות את המצב’? עובדה היא שזה 52 שנים אנו חיים במדינה הזאת ומשלימים עם העובדה שאנו חיים במדינה יהודית. יש אפוא השלמה עובדתית, ואינני יודעת מה אתם באמת מחפשים. רות גביוון אמרה שצריך להכיר בכך שאנו חיים במדינה יהודית, מבחינה עובדתית. עובדתית אנו חיים בה, ואנו משלימים עם החיים בה. מבחינה היסטורית, מבחינה ערכית, מבחינה לאומית, אנו רואים שהמדינה היהודית או האופי היהודי של המדינה באים על חשבון הקיום של העם הפלסטיני. צריך אפוא להבחין בין עובדה פוליטית לבין עובדה היסטורית. אולי צריך לומר שמבחינה היסטורית מדינת ישראל קמה על חשבון העם הפלסטיני וגרמה לו צער וכאב, ומבחינה עובדתית היא מדינת הלאום היהודי”.

רות גביון: "אני מוכרחה לשאול אותך שאלה אחת חדה: כשאת מחנכת את הילד שלך להיות אדם מבוגר וגאה, האם אינך כמעט מוכרחה לחנך אותו לכעוס על המדינה שלו?"

עאדל מנאע: "חייב".

רות גביון: "חייב. אם כך, למה אנו מסתובבים סביב הזנב של עצמנו?"

עאדל מנאע: "אני חייב לחנך אותו לכעוס, אבל לא לפעול נגד המדינה".

האלה אספניולי: "לכעוס, אין פירושו לא לקבל. רגשות הם לגיטימיים לגמרי, אבל התנהגות הנובעת מן הכעס הזוה..."

רות גביון: "יהם נישלו אותנו, הם קמו על חורבננו, הם נגדנו".

עאדל מנאע: "זה לא נכון?"

סמי סמוחה: "גם נכון שהערבים יצאו להשמיד את המדינה".

האלה אספניולי: "בוועדת המעקב לענייני חינוך ערבי בנינו תכנית לחינוך לזהות לאומית, ובמסגרתה הייתה יחידה על האזרחות. אנו יודעים שבמציאות יש לנו שתי זהויות, ואנו מנסים לחנך את ילדינו להתמודד עם שתיהן. איננו שוללים זאת, וְלֹא – נשלח את ילדינו לבית הסוהר. מי אומר שאיננו מציאותיים? אנו מציאותיים מאוד ויודעים לחנך בשני הכיוונים: אזרחות ושותפות אזרחית. לפעמים אתם אומרים דברים לא הגיוניים ומתארים לעצמכם דברים רחוקים מן המציאות".

השלמה מתוך בחירה

משה ארנס: "איננו יכולים להגיע להסכמה על המסמך או על הסעיפים האלה במסמך, ולא פלא שלא ניתן להגיע להחלטה פה אחד. אני חושב שזה מה שאנו רוצים. יושבים כאן סוציולוגים והיסטוריונים, ואני מהנדס אווירונאוטיקה, ואנו יודעים שהניסיון להגדיר את ישראל בשלוש מילים, 'מדינה יהודית ודמוקרטית', פשוט איננו יכול לצלוח. החברה היא כה רבי־גונית וכה רב־ממדית, והנה הגדרנו אותה בשלוש מילים שעל פיהן אנו רוצים להגיע להסכמה".

“אזרחים שונים בישראל ובארצות אחרות מזדהים עם היבטים שונים של המדינה ולא עם כולם. קיווייתי ועודני מקווה שאחד ההיבטים של מדינת ישראל שאזרחיה יוכלו להזדהות אתו הוא העובדה שזו מדינה דמוקרטית. אמנם אני שומע מחלק מחברי הכנסת הערבים שהיא אינה דמוקרטית, שהיא מדינה גזענית, מדינת אפרטהייד ושאר מיני התבטאויות נוראות ומפליאות, אבל אני מניח שלפחות בקבוצה הזאת אנשים יסכימו שזו מדינה דמוקרטית, בוודאי בהקשר המזרח התיכון”.

האלה אספניולי: “היא לא דמוקרטית במפורש. דמוקרטיה לא הייתה רוצחת אזרחים על עצם הזכות להפגנה”.

משה ארנס: “אם כך, אין שום מדינה דמוקרטית בעולם”.

האלה אספניולי: “זאת רק דוגמה”.

משה ארנס: “על פי ההגדרה הזאת, אין שום מדינה דמוקרטית בעולם, אפילו לא ארצות הברית. גם שם נהרגו, אם את רוצה נרצחו, אנשים על ידי הצבא. נסכים אפוא שהכול יחסי. ביחס ליתר מדינות המזרח התיכון, ישראל דמוקרטית יותר מכולן. לזה את מסכימה?”

האלה אספניולי: “טוב”.

משה ארנס: “הערך הזה גם מקרין על האזור כולו ועל המדינה הפלסטינית שתקום – ואם לא תהיה דמוקרטית בהתחלה, היא תושפע ממה שאנשים רואים כאן, בישראל – ועל ירדן ועל סוריה. קיווייתי תמיד שהאנשים יוכלו להזדהות עם ההיבט הזה, מכיוון שאחרי ככלות הכול, האנשים שהקימו את המדינה הזאת, יהודים וערבים, לא באו מארצות דמוקרטיות, ובכל זאת הצליחו ליצור כאן מדינה דמוקרטית”.

“יש עוד הרבה מה לעשות, משום שאנו יכולים להסכים בינינו על לא מעט רכיבים לא בלתי חשובים. יש להתחיל בכך, כי יש לעבור מרחק רב כדי להגיע לשוויון של האוכלוסייה הערבית בישראל. אוכל להציע רשימה לא קצרה של מהלכים שלדעתי צריך לעשותם, ואני רואה ערך רב בדברו של הפורום הזה באשר לפעולות שיש לנקוט”.

“אינני מסכים עם סמי סמוחה, שאמר שעלינו לחשוב במושגי עסקה: אנו ניתן זאת, ובתמורה תיתנו משהו אחר, וְלא – אין לדברים שום ערך. אנו מדברים על ערכים אבסולוטיים שאנו רוצים באמת ובתמים לראותם במדינה שלנו. אם שאיפה זו צנועה מדי בעבור החברים בצוות, מוטב שנלך כולנו הביתה. מכל מקום, אני חושב שהדבר חשוב, וכדאי לפעול להגשמתו”.

אליעזר דוך-חיא: "ניתן לקיים חיים משותפים או דוקיום בהסכמה או דוקיום על סמך הסכמה לא להסכים. אמנם יש בינינו מחלוקות עקרוניות, אך צריך לחיות עמן, כי אין לנו שום אפשרות אחרת."

"צריך להבחין בין תביעה ודרישה לנאמנות לחוקים, לקבלת המדינה כפי שהיא ולוויתור על השימוש באלים, לבין תביעה להזדהות רגשית. אני יכול בהחלט להבין שקשה לאזרחי המדינה הלא-יהודים להזדהות עם מדינה יהודית. אמנם יש שאינם מתקשים בכך, הדרוים לדוגמה, אבל הרוב הגדול של הלא-יהודים מתקשה להזדהות. כפי שלצד השני אין בררה אלא לקבל את המדינה, אם הוא רוצה לחיות בה, כך אין לצד היהודי בררה אלא לקבל את העובדה שאזרחי המדינה הלא-יהודים אינם יכולים להזדהות עם סמליה היהודיים, לרבות ההמנון והדגל. כבר ציינתי שיש במדינה ציבור יהודי חרדי, שגם הוא אינו מזדהה עם הסמלים הללו, לרבות יום העצמאות. אמנם אינני יכול לכפות עליהם את הדבר, אבל אני יכול לצפות מהם, כמו שאני מצפה מאזרחי המדינה הלא-יהודים, לכבד את חוקי המדינה ולא לפעול נגדה, גם מבלי שזדהו עם הסמלים ועם המיתוסים שהמדינה מייצגת. אינני מוכן לוותר על הסמלים הללו."

חאלד אבו-עסבה: "[...] כשאני שואל את עצמי מדוע הסכמתי להשתתף בדיונים הללו, אני משיב לעצמי שהסיבה היא שאינני רואה את הנוסחה כסכום אפס. יש חברים הרואים את הדיון כנוסחה כזו. לעומתם, באתי להשתתף בדיון כי רציתי לחזק את השותפות האזרחית. זו מטרת; זה האינטרס שלי. יש החושבים שחיוק השותפות האזרחית, משמעותה חיוק הערבים על חשבון המדינה היהודית. אינני יודע אם הם רואים את הסכום השווה אפס של המשוואה. אינני יודע מדוע צד אחד בא על חשבון צד אחר. אינני מבין זאת. אינני מבין את ההיגיון בחשיבה הזאת. יהדות ודמוקרטיה מבחינתי אינן סכום שווה אפס."

"זאת ועוד זאת: מילים סתמיות של לגיטימציה, אתה יכול לקבלן. אתה יודע כמה פעמים שרתי 'סתקלל בלאדי' בימי העצמאות כשהייתי קטן, כמו שחינכו אותי בבית הספר? אתה יודע כמה פעמים שרנו זאת, וכל אחד ואחד מאתנו הרים את דגל ישראל ונופף בו? כמו ילדים טובים שרנו 'יום העצמאות של ארצ', ביום העצמאות של ישראל. ומה יצא מכל הסיפור הזה? אמירה סתמית של לגיטימציה. מה ערך לה? מה טעמה? מה היא נותנת? מה היא יכולה לתת? אינני רוצה את הסחר-מכר בדמות 'תן לי לגיטימציה, אתן לך שוויון'. לא כך הדברים מתנהלים. לגיטימציה היא תהליך ערכי מתמשך, ויש להפנים אותה בחינוך מתמשך. הדרך צריכה להיות אחרת: קודם כול תתן לי את הלגיטימציה האזרחית שארגיש בה בכל מאודי, ואולי במרוצת הדורות תחנך באמצעותה אזרחים ערבים שייטנו לך את הלגיטימציה שאתה מבקש. היום אינך מבקש ממני אלא אמירה סתמית של לגיטימציה: 'תכיר בישראל כמדינה יהודית ודמוקרטית'; מה פירוש 'להכיר' בה?"

”ייתכן שבקרב העם היהודי יש בעיה מוסרית, מצפונית, על שום הנישול והדריסה והאפליה של הערבים, ולכן הם תובעים מהם לגיטימציה. ואולם אם העול המוסרי רובץ על מצפוננו של מישוהו, אינני יכול לשחררו ממנו באמצעות אמירה סתמית שלי. יהא לך הלגיטימציה שלי”.

משה ארנס: “אינני מבקש שום לגיטימציה”.

חאלד אבורעסבה: “אני אומר יותר מכך: אני אומר שהלגיטימציה, בין שאתה מבקש אותה ובין שלא, היא תהליך ארוך ומתמשך של חיים אזרחיים משותפים. הלגיטימציה איננה אמירה סתמית, סחר-מכר, ממכר סחורות בשוק, יתן – תקבלי”.

”מדברים כאן שוב ושוב על הציבור היהודי, אבל יש גם ציבור ערבי, ומה אתו? איש אינו מזכיר אותו. יצחק רייטר אומר: הבן שלך ילך וישכור חדר. מה פירוש הבן שלי ילך לשכור חדר? זאת זכות אלמנטרית אזרחית של אדם הרוצה לשכור חדר. האם לשם כך עליו להכיר, לתת משהו? מה עוד עליו לשלם מלבד שכר דירה? למה הוא צריך לשלם עוד משהו? והמשהו הזה שהוא צריך לשלם אותו, הוא אינו צריך לשלם אותו באמירה סתמית, אלא רק אם ירצה לשלם אותו”.

”אין לי שום התנגדות שכל ערבי וכל פלסטיני יכיר במדינת ישראל כמדינתו של העם היהודי, אם הוא שלם עם הכרתו זו. כבר אמרתי זאת. יחיה הוא על פי הכרתו, ואני – על פי הכרתי. ההכרה שלו אינה מפריעה לי. ההכרה הזאת פשוט חסרת משמעות מבחינתי. מבחינת העמדות הפוליטיות, זאת איננה העמדה הפוליטית שלי. נקודה”.

ראסם חמאיסי: “כולנו מדברים על מסמך, אבל כל אחד ואחד מאתנו מבין זאת אחרת. אני לא בעד התכנסות של קבוצות לאומיות באופן נפרד. מבחינה ערכית ומבחינה נורמטיבית, יש לי בעיה עם מדינת ישראל. אני חי במציאות נתונה, ואני רוצה להמשיך לבנות אותה ולחיות בה במסגרת החוק. אם החוק פוגע בי, ועובדה שהחוקים פוגעים בי, אני נאבק בהם בתהליכים מקובלים. באשר להעצמה, לכוח ולאירועים הצפויים לנו בעוד עשרים שנה, אינני יודע. אינני חכם כל כך”.

”אני מציע שוועדת העריכה תתכנס פעם נוספת ותמצא ניסוח בהתאם לרוח הדברים שנאמרו היום. הוועדה תאתר את נקודות המחלוקת, שאת הדיון בהן אני מציע לדחות, ותחפש את נקודות ההסכמה, המאפשרות להתקדם. אנו יודעים שהמצב אינו טוב ואינו מאפשר התקדמות, כי יצירת מצב של 'או אני או אתה' היא טעות מיסודה. יש לשאוף למצב שבו אנחנו אומרים 'אני ואתה'; 'אני ואתה' כקונספציה. באמצעות כיבוד המציאות, הכרה בה ויצירת מנגנונים, ובלי קביעת עמדה נורמטיבית והזכרה מתמדת של העבר, נוכל להנפיק מציאות שונה מזו של היום; והרי כולנו נוהגים כך בחיי היום יום שלנו”.

עאדל מנאע: "אציג רעיון של מחמוד דרוויש המצוי בפרוזה ובשירה שלו. בשירתו ובאמירותיו דרוויש מייצג את הצד המפסיד; בערבית – 'טרויאדה': הוא היה רוצה מאוד להיות בצד המנצח כדי לבחון את העמדה המוסרית והערכית שלו. האמת היא שאני מזדהה אתו מאוד, כי צודקים סמי סמוחה והחברים היהודים האומרים לנו שההצעה במסמך המיועד תניב לנו רק רווחים, כי אין לנו שום בעיה מבחינה מוסרית, ולכן נצא בידיים מלאות: גם מוסריים וגם מרוויחים. הבעיה, אומרים לנו סמי סמוחה וחברינו היהודים, היא אצלנו, היהודים: בניגוד לכם, הערבים, עלינו גם לעמוד מול הציבור היהודי".

"אם כל שאיפתו של פורום זה היא לנקוט מהלך בדמות 'תתן – תקבל'; לא תתן – לא תקבלי', לא נגיע לשום מקום חדש. אינני בצד המנצח, אלא בצד המפסיד; אינני בצד החזק, אלא בצד החלש באסימטרייה החברתית. ואולם נדמה לי שאפילו הייתי בצד השני, מבחינה ערכית ומוסרית הייתי נוקט פעולות להגברת השוויון, ולא הייתי תופס זאת כנתינה ללא תמורה. להפך: אם הייתי אני היהודי, גם אני הייתי מרוויח, כי המצב הוא win-win. זו דעתי, ואינני מדבר בשם הציבור הערבי".

"מסיבה זו אני גם מתנגד לחלוקת הקבוצה לשתי תת-קבוצות הומוגניות מבחינה לאומית-אתנית: יהודים לעצמם וערבים לעצמם. אינני משוכנע שלא יהיו מחלוקות ועימותים בתוך הקבוצות הללו עצמן. באנו לכאן כבודדים המייצגים את עצמם בלבד, ומבחינה מוסרית טוב שנישאר כאלה בדיון".

"זאת ועוד זאת: נניח שהיהודים אדישים לערכים ולמוסריות, והם מעדיפים להיות חכמים ומעשיים. אם הייתי יהודי, הייתי פועל לטובת האינטרס שלי ובוחר לתת, כי לתת הוא גם לטובת הצד היהודי. אומר לך, סמי סמוחה, למה. אתה שואל אותנו מה חלקנו, מה תמורתנו, מהו התשלום שנשלם בעבור השוויון. ובכן אשיב לך: אנו מתפשרים פשרה היסטורית גדולה בהסכימו שהגבול בין מדינת ישראל לבין המדינה הפלסטינית, אם תקום, יהיה גבול 67'. הלוא אנו יכולים לנקוט עמדה אחרת ולא להסכים לגבולות אלה; לא להסכים למרות חולשתנו ביחס אליכם. יש קבוצות פוליטיות בציבור הערבי המסרבות לקבל את גבולות 1967. נכון שהייתה חלוקה, רות גביון, אבל החלוקה של 1947 איננה החלוקה לשתי המדינות המתעתדות לקום בשטח: ישראל ופלסטין. נכון שמציאות גאופוליטית זו נוצרה אחרי שתי מלחמות ושתי תבוסות וכו', אך מה בכך? הן יכולנו לומר שאנו מחכים לשעת כושר כדי להתנגד לפשרה בדבר גבולות 1967, אך איננו בוחרים לעשות זאת".

"משום כך הערבים היושבים סביב השולחן הזה אומרים שהפשרה ההיסטורית כואבת ביותר. לחיות כמיעוט לאומי פלסטיני בתוך מדינת ישראל, המגדירה את עצמה מדינה יהודית, זו פשרה היסטורית גדולה ומכאיבה. [...] לדרוש מאתנו עוד צעד מעבר לכך, דהיינו 'תנו לגיטימיות במוצהר ובמפורש והודו בכך שהייתם לא צודקים ושאתם מתנצלים

ומצטערים, משמעותו דרישה לשנות את עמדתנו הערכית והמוסרית, ולכך איננו יכולים להסכים”.

רות גביון: “איש אינו דורש זאת ממך”.

עאדל מנאע: “כן, דורשים ממני, ברגע שתובעים ממני לתת לגיטימציה דקלרטיבית לישראל כמדינה יהודית. הן לא מדובר בלגיטימציה פרקטית. מבחינה פרקטית, כבר השלמנו עם קיומה של ישראל. אנו מקבלים אותה קבלה פסיבית. אבל איך אפשר לדרוש זאת מאתנו מבחינה אקטיבית? אם אנו מקבלים על עצמנו לתת לגיטימציה ברמת ההצהרה, מדוע לא נקבל גם את הדגל, ומדוע לא נקבל גם את ההמנון?”

יצחק רייטר: “אתה מוכן שבמסמך יכתב מה שאתה והאלה אמרתם – שהערבים השלימו בפועל עם קיומה של מדינת ישראל כמדינה יהודית?”

האלה אספניולי: “אני מסכימה לכך, בתנאי שהכול ידעו מה היה מבחינה היסטורית”.

עאדל מנאע: “מה חשוב לך יותר: המילים או העובדות?”

יצחק רייטר: “המילים מוליכות לעובדות”.

עאדל מנאע: “אני חושב שאנו כן השלמנו. בעובדה, אנו השלמנו.”
“אני רוצה לחזור לנקודה עקרונית ולהצטרף לדברים שאמר חאלד אבו-עסבה, ואני מדגיש שזו עמדת: הערבים בישראל משלימים עם העובדה הזאת לא רק בגלל חולשתם ולא רק בגלל תבוסתם, אלא משום שיש להם חשבון רווח והפסד בעמדה זו.”
“אומר זאת שוב: ההשלמה שלנו עם קיומה של ישראל כמדינה יהודית איננה רק מחמת החולשה שלנו ולא משום שאנו מחכים שנתחזק ובשעת הכושר נבטל אותה. דווקא היום, מעמדת החולשה – כך אני מחנך את עצמי ואת ילדיי – ומנתוני ההפסד שלנו לאורך השנים, יש לנו מה להרוויח בהכרתנו בישראל כמדינה דמוקרטית. אמנם היא דמוקרטית ליהודים יותר מאשר לערבים, אבל המשטר שלה דמוקרטי.”
“הבסיס האזרחי המשותף לכולנו, היהודים והערבים בצוות, איננו קיים היום: השוויון. אם נחזק את הבסיס השוויוני, תתחזק ההשלמה עם ישראל כמדינה דמוקרטית לא מכורח ולא מחולשה, אלא מבחירה. זוהי התובנה החשובה ביותר שהיהודים צריכים להפיק מן הדיון הזה; עליהם להבין זאת ולפעול לכינונו של בסיס זה, כי הוא אינטרס מובהק שלהם. הניחו למוסר ולערכים לנפשם; חשבו רק מבחינת האינטרס של היהודים.”

אם תצליחו בכך אתנו, הפלסטינים במדינת ישראל, תשליך ההצלחה גם על העולם הערבי. ואם תיכשלו אתנו, ישליך הכישלון על העולם הערבי. בידכם הבחירה".

בסוף הישיבה שררה הסכמה שיש לנסות לנסח מסמך חלופי, ללא הפסקאות העקרוניות על אופייה היהודי והדמוקרטי של המדינה. המסמך החלופי יישא אופי מעשי ויהיו בו המלצות לשינוי היחסים בין יהודים לערבים בתחומי חיים שונים, כפי שנידונו בקבוצה בשנתיים האחרונות. סוכם גם לוותר על הניסיון להחליף את הפסקאות העקרוניות השנויות במחלוקת בשני מבואות נפרדים שבהם יבואו לידי ביטוי הגרסה היהודית והגרסה הערבית על שורשי הסכסוך.

מרדכי קרמניצר נתן את ידו לסיכום זה והכריז כי על הקבוצה להמשיך בעבודתה. הוא הבהיר כי יפרוש מהנהגתה, משום שאינו שלם עם התוצאה המסתמנת, אך יישאר חבר בה.